

Qacarlar Dövründə İnzibati-Ərazi Bölgüsü və Tarixi Azərbaycan Ərazilərinin Sərhədləri

Giriş

Tarixi Azərbaycan torpaqlarının coğrafi həddlərinin və inzibati-ərazi bütövlüyünün öyrənilməsi regional tarixin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətinin tərkibində mövcud olmuş inzibati idarəetmə sistemi, ölkənin əyalət və vilayət bölgüləri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dövrün rəsmi sənədləri, fərmanları və xüsusilə Məşrutə inqilabından sonra qəbul edilən qanunvericilik aktları Azərbaycan əyalətinin həddlərini, onun tərkibinə daxil olan tarixi şəhər və mahalları aydın şəkildə ortaya qoyur. Qoşmada təqdim olunan topoqrafik xəritə də üzərindəki "آذربایجان جنوبی" (**Güney Azərbaycan**) qeydi ilə bu hüquqi sənədlərin müəyyən etdiyi geniş ərazi həddlərinin əyani və vizual təsdiqidir.

Fətəli Şah və Nasirəddin Şah Qacar Dövründə İnzibati Bölgü

Fətəli şah Qacarı hakimiyyəti illərində ölkənin idarəetmə strukturu mərkəzi səlahiyyətlərə malik olan beş əsas böyük məmləkətdən (əyalətdən) təşkil olunmuşdu. Bu makro-bölgədə həm siyasi, həm də iqtisadi potensialına görə ən mühüm yeri Azərbaycan tuturdu. Dönəmin beş əsas əyaləti bunlardan ibarət idi:

1. Azərbaycan
2. Xorasan
3. Ərəbistan
4. Fars
5. Kirman

Sonrakı dövrdə, Nasirəddin şah Qacarın səltənəti zamanı idarəetmə sistemində müəyyən struktur dəyişiklikləri aparıldı. Ölkə dörd əsas əyalətə (məmləkətə) və onların tərkibində fəaliyyət göstərən iyirmi üç vilayətə bölündü. Bu dövrdə formalaşan dörd əsas əyalət strukturuna aşağıdakılar daxil idi:

- Azərbaycan
- Xorasan və Sistan
- Fars və Laristan
- Kirman və Bəluçistan

Məşrutə İnqilabı və İnzibati Terminlərin Hüquqi Tərifı

Müzəffərəddin şah Qacarın dövründə baş verən Məşrutə inqilabı ölkənin idarəçilik sistemində mühüm hüquqi tənzimləmələr gətirdi. 13 avqust 1906-cı ildə (13 Mərdad 1285-ci Şəmsi ili) Məşrutə fərmanının imzalanmasından sonra qəbul edilən Əsas Qanunun (Konstitusiyanın) tamamlayıcı üçüncü prinsipinə əsasən, ölkə rəsmən yenidən dörd böyük əyalətə ayrıldı:

1. Azərbaycan
2. Kirman və Bəluçistan
3. Fars və Limanlar (Bəndərlər)
4. Xorasan və Sistan

Bu dövrün hüquqi terminologiyasında "**Əyalət**" və "**Vilayət**" anlayışlarına dəqiq təriflər verilmişdi. Qanunvericiliyə görə:

- **Əyalət:** Ölkə çərçivəsində öz mərkəzi idarəetmə orqanları və hökumət strukturu (Valilik / Darüssəltənə) olan, geniş coğrafi ərazini əndaxil edən ən böyük inzibati-siyasi vahiddir.
- **Vilayət:** Əyalətin daxilində yerləşən, bir və ya bir neçə şəhər və mahalı əhatə edən, hakimin iqamətgahı (Hakimnişin) hesab olunan ərazidir. Vilayət hökuməti öz idarəçiliyində birbaşa əyalət rəhbərliyinə, mərkəzi hökumətə və ya hər ikisinə tabe olan bir inzibati-coğrafi vahid statusunu daşıyırdı.

Qanun və Xəritə Əsasında Azərbaycan Əyalətinin Tarixi Sərhədləri

Məşrutə qanunvericiliyinə və təqdim olunan tarixi xəritəyə əsasən, Azərbaycan əyalətinin tərkibinə daxil olan vilayətlər, şəhərlər və onlara bağlı olan ərazilər aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdir:

1. Təbriz Vilayəti

Əyalətin baş mərkəzi olan Təbriz vilayətinin tərkibinə bir sıra mühüm tarixi inzibati vahidlər və mahalları daxil idi:

- Bostanabad (Bostanava)
- Azərşəhr (Tufarqan)
- Mərənd
- Şəbistər
- Əhər
- Xudafərin

2. Ərdəbil Vilayəti

Xəritənin şimal-şərq hissəsində, Xəzər dənizinə doğru uzanan mühüm coğrafi əraziyə sahib Ərdəbil vilayəti bu bölgələri əhatə edirdi:

- Sərab
- Meşkinşəhr (Xiyov)
- Astara
- Xalxal (Heroabad)

3. Xoy Vilayəti

Şimal-qərb sərhəd zolağında yerləşən Xoy vilayətinə daxil olan mühüm məntəqələr:

- Maku
- Qaraçay
- Poldəşt
- Salmas (Salmaz)

4. Urmiyə Vilayəti

Urmiyə gölü hövzəsini və qərb sərhədlərini əhatə edən vilayətə Urmiyə şəhəri ilə yanaşı rəsmən Sulduz bölgəsi (3 nahiyəsi ilə birlikdə) daxil edilmişdi.

5. Soyuqbulaq (Mahabad) Vilayəti

Azərbaycanın cənub-qərb coğrafiyasını əhatə edən bu inzibati vahidə aşağıdakı tarixi şəhərlər aid idi:

- Bukan (Bökan)
- Sərdəşt
- Bane (Bana)
- Saqqız
- Şahindej (Sayınqala)
- Tikab

6. Marağa Vilayəti

Cənub bölgəsinin mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən olan Marağa vilayətinə tabe olan ərazilər:

- Mərhəmətabad (Miyandoab)
- Sərəskənd (Həşturd)
- Miyanə (Miyana)

7. Bicar Vilayəti

Tarixi Azərbaycanın cənub hüduqlarında yerləşən və strateji əhəmiyyət kəsb edən müstəqil inzibati-ərazi vahidlərindən biri idi.

8. Xəmsə (Zəncan) Vilayəti

Azərbaycan əyalətinin ən böyük və geniş vilayətlərindən biri olan Xəmsə vilayəti, mərkəzi Zəncan şəhəri olmaqla xəritədə şərq və mərkəzə doğru uzanan olduqca geniş bir coğrafiyanı özündə birləşdirirdi:

- Əbhər
- Qarabulaq
- Xorrəmdərə
- Siyahdehən (Siyədön / Takistan)
- Qəzvin
- Ərak (Sultanabad)
- Talıqan
- Nəzərabad
- Şərifabad
- Kərəc

9. Gilan Vilayəti

Xəzər dənizinin (Dəryaye-Xəzər) cənub-qərb sahillərini əhatə edən və qeyd olunan dövrdə inzibati cəhətdən Azərbaycan əyalətinin tərkib hissəsi kimi sənədləşdirilən strateji vilayətdir:

- Ənzəli
- Qaziyan
- Rəşt
- Məncil

10. Həmədan Vilayəti

Azərbaycanın qədim tarixə malik cənub torpaqlarından biri olan Həmədan inzibati vahidinin tərkibinə xüsusilə Kəbutərəhəng bölgəsi daxil idi.

11. Qum Vilayəti

Xəritənin cənub-şərq kənar xətlərini təşkil edən və dövrün rəsmi qanunvericiliyində Azərbaycan əyalətinin hüquqi hədudlarına daxil edilmiş tarixi mərkəz.

12. Savə Vilayəti

Xəmsə və Qum vilayətləri ilə qonşu olan bu əraziyə aşağıdakı məntəqələr daxil idi:

- Eyvanəkev
- Zərənd

13. Kürəkan (Gürgan / Əstərabad) Vilayəti

Xəzər dənizinin cənub-şərq hissəsində yerləşən Gürgan və Əstərabad ərazilərini əhatə edən tarixi inzibati coğrafiyadır.

14. Sənəndəc Vilayəti

Azərbaycan əyalətinin cənub-qərb sərhədlərini tamamlayan və idarəçilik baxımından bu struktura tabe olan mühüm tarixi bölgə.

Nəticə

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Qacarlar dövlətində tətbiq edilən inzibati-ərazi bölgüsü, xüsusilə də 1906-cı il Məşrutə qanunvericiliyi və dövrün rəsmi xəritələri tarixi Azərbaycan torpaqlarının coğrafi hüdudlarının nə qədər geniş olduğunu rəsmi şəkildə sübut edir. Təqdim olunan xəritədə aydın göründüyü kimi; Təbriz, Ərdəbil, Xoy və Urmiyə ilə yanaşı, Xəmsə (Zəncan), Qəzvin, Həmədan, Qum, Gilan, Sənəndəc və hətta Kürəkən (Gürqan) kimi coğrafi bölgələrin vahid inzibati-hüquqi çərçivədə – "Azərbaycan Əyaləti" adı altında birləşdirilməsi, bu geniş və zəngin coğrafiyanın tarixi, siyasi və etnik-mədəni vəhdətinin ən bariz göstəricisidir.

Hazırlayan

Abdulla Əmir Haşimi Cavnşir

09 iyun 2026